॥ आचारो परमो धम्मो ॥

डॉ॰ सा॰ द॰ सोजसके,

धम्मधर

स्मरणिका २०२३

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

— अतिथी संपादक —

आद. डॉ. भीमराव यशवंतराव आंबेडकर

— संपादक —

बापूसाहेब शांतकुमार गायकवाड

डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे

— सह संपादक —

आयु. किशोर बजरंग जोहरे

युगप्रवर्तक प्रकाशन

'धम्मधर' स्मरणिका २०२३
'Dhammadhar' Souvenir 2023

[illegible]

अतिथी संपादक

आद. डॉ. भीमराव यशवंतराव आंबेडकर

© संपादक

प्रा. बापूसाहेब शीलकुमार गायकवाड
भ्रमणध्वनी : ९८५०६०७४६६
'श्रावस्ती', सुभेदार रामजी नगर, लातूर-४१३ ५१२

डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे
भ्रमणध्वनी : ९८९३८७५४३८
'तथागत', सुभेदार रामजी नगर, लातूर-४१३ ५१२

सह संपादक

आयु. किशोर बजरंग जोहरे, छ. संभाजीनगर
भ्रमणध्वनी : ९३२५७४२६७५

प्रकाशक

भारतीय बौद्ध महासभा

शाखा - छ. संभाजीनगर (औरंगाबाद) जिल्हा शाखा

अक्षरजुळणी व मुद्रण

युगप्रवर्तक प्रकाशन, बाभळगाव, ता. जि. लातूर, मो. ९३७३८५८४१६

ISBN

978-81-937477-7-3

दानमूल्य - रु. 180/-

टीप : 'धम्मधर' स्मरणिका २०२३ मधील प्रकाशित लेखांमध्ये व्यक्त झालेली मते संबंधित लेखकांची वैयक्तिक असून, त्यास संपादक, मुद्रक तथा संयोजन समिती सहमत असतीलच असे नाही.

बौद्धमय भारताचा संकल्प : एक दृष्टिक्षेप — ४५ - ४८
- प्रा. डॉ. सा. द. सोनसळे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पाली, इंग्रजी बौद्ध साहित्य : एक शोध — ४९ - ५४
- प्रा. डॉ. प्रशांत बाबासाहेब गायकवाड

पंचशील: समाजातील अनिष्ट घटना थांबविण्याचा एक मार्ग — ५५ - ६०
- प्रा. बापूसाहेब गायकवाड

संत साहित्य आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान — ६१ - ६६
- डॉ. लहू वाघमारे

धम्मक्रांती हेच सामाजिक परिवर्तनाचे मूळ आहे ! — ६७ - ६९
- डी. एस. नरसिंगे

धम्म चळवळ आणि स्त्री मानसिकता — ७० - ७४
- डॉ सविता चोखोबा किर्ते-उबाळे

धम्मिक असण्याचा अर्थ — ७५ - ७८
- अमित मेधावी

मराठवाड्याचे लेणी वैभव... — ७९ - ८४
- आयु. रवींद्र मनोहर सावंत

चतुरस्र प्रज्ञेचे पत्रकार व संपादक- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — ८५ - ९२
- प्रा. डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर

माझा धम्म : मी कोठे आहे? — ९३ - ९८
- सुभाष एन. भिसे

बुद्धांच्या तत्वज्ञानातील आदर्श भार्या — ९९ - १०१
- आयुनि. सुवर्णा रोहिदास सीतापे

Late Ramesh Warpudkar ACS College Sonpeth Pin-431516 Ta Sonpeth Dist Parbhani

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Tq.Sonpeth Dist.Parbhani

बौद्धमय भारताचा संकल्प : एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. सा. द. सोनसळे
अंबाजोगाई, जि. बीड

विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वेरुळ अजिंठ्याला भेट दिलेल्या घटनेला आज शंभर पूर्ण झाली आहेत. त्यानिमित्ताने भारतातील बौद्ध धम्माचा उदय, व्याप्ती आणि विकास याबाबतीत काय झाले आहे त्याची उजळणी व्हावी हा उद्देश आहे. 'मी भारत बौद्धमय करीन' या घोषणेच्या अंमलबजावणीत आम्ही कोणत्या टप्प्यावर आहोत? बौद्धधम्म स्वीकारानंतर आमचे धम्माच्या बाबतीत वर्तन आहे? बौद्धधम्मात प्रतिमा आणि प्रतिकांचा काही संभ्रम निर्माण झाला आहे काय? तत्त्वज्ञानात काही प्रदूषणे निर्माण केली जात आहेत काय? बाबासाहेबांच्या धम्मचळवळीला शह देण्यासाठी समांतर संस्था आणि चळवळी निर्माण केल्या जातात. ह्या मुद्दाम जाणिवेतून निर्माण केलेल्या मोहिमांमुळे बाबासाहेबांच्या चळवळीला काही क्षती पोहचते काय? या समग्र चर्चेच्या दृष्टिकोनातून हा प्रपंच केला आहे.

आपल्या देशात विविध विचारधारा अस्तित्वात आल्या. त्या प्रत्येक विचारधारेच्या उगमाला त्याला एक वैचारिक पार्श्वभूमी आहे. बौद्ध धम्म उदयाला सुद्धा काही कारणे कारणीभूत आहेत. त्याचा प्रश्नाने विचार करताना डॉ. बाबासाहेबांच्याच विचारांचा शोध घेताना झालेल्या उलगड्यातून काही मते आपोआपतच पुढे येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या बाबतीत विचार मांडतात. ०६.०६.१९५० रोजी कोलंबो येथे यंग मेन्स बुद्धिस्ट असोसिएशनच्या विद्यार्थ्यांपुढे भाषण करताना ते म्हणतात, "ब्राह्मणीधर्माच्या काळातच बौद्ध धर्माचा उदय झाला आणि ती अवस्था स्वाभाविक होती. ब्राह्मणीधर्माचा आत्मा विषमतेचा होता, तर बौद्ध धर्माचा आत्मा समतेचा होता. अर्थात या दोन भिन्न विचारप्रणालीच्या धर्मात संघर्ष होणे अपरिहार्यच आहे. बौद्धधर्म हा ब्राह्मणधर्माला आव्हानासारखा होता. कारण बौद्धधर्माचा चातुर्वर्ण्य पद्धतीस विरोध होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीने समता प्रस्थापनेचे जे कार्य केले. तेच क्रांतिकार्य बौद्धधर्माच्या उदयामुळे घडले आहे." बौद्ध धम्माच्या उदयाच्या वेळी येथील सामाजिक, राजकीय परिस्थिती काय होती? याचा विचार करताना असे दिसते की, विषमतावादी ब्राह्मणधर्माला उत्तर वैदिक कालखंडात समाज त्रासून गेला होता. लोकांना जगण्यासाठीची नवी विचारधारा हवी होती. हिंसा वाढली होती.

क्रूरपणा वाढला होता. होम हवन, जप तप वाढले होते. यज्ञयाग यामुळे समाजात लोक गैराकृतीला आ होते. या पार्श्वभूमीवरच बौद्धधम्माच्या तत्वज्ञानाची निर्मिती झाली आहे.

बौद्ध धम्माची व्याख्या करण्यात आली. त्यानुसार बौद्ध धम्माचा विकासक्रम लक्षात घेतो. व्याख्या भगवान बुद्धांनी सांगितली आहे. ते म्हणतात, "बहुजन हिताय बहुजन सुखाय, लोकानुकंपा हिताय, सुखाय, देव मनुस्सानं, धम्म आदि कल्याणं, मध्य कल्याणं, अंति कल्याणं." १४.१.१९५५ च मुंबईच्या सभेत बाबासाहेबांनी सदरील व्याख्या सांगितली आहे. या व्याख्येनुसार बहुजन समाजा विकास साधला पाहिजे. सर्वसामान्य माणसाच्या हितासुखाचा विचार यामधून व्यक्त झाला आ म्हणजेच हितासुखाचे विकेंद्रीकरण तथागतांनी केले आहे. हे हित सुख सुरुवातीला तर झाले पाहिजे ते मध्यातही झाले पाहिजे आणि शेवटपर्यंत शांततेचा, सुखाचा विचार भगवंतांनी मांडला आहे. हा विचार बुद्धांच्या नंतर आलेल्या शास्त्रकारांनी, तत्ववेत्त्यांनी, पंथप्रमुखांनी मांडला आहे. यातच बुद्धतत्वा मोठेपण आहे.

याच भाषणात बौद्ध धम्माची महती सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगित "बुद्ध धर्मात मात्र भेदभाव नाही. सर्वत्र समसमानता आढळून येईल. बुद्ध धर्मात देव, आत्मा यां विचार केलेला नसून माणसाने माणसाशी कशा प्रकारे वागले पाहिजे याचा विचार केलेला आढळ या धर्मात नीतीचे संबंध सांगितले आहेत. म्हणून हा सत्धर्म आहे." सत्यावर, नैतिकतेवर आधारित धम्म आहे. या धम्माचा अभ्यास जवळजवळ २० वर्षे बाबासाहेबांनी केला. त्यांना दादा केळुस्करां 'बुद्धचरित्र' दिले तेव्हापासून बुद्धाच्या अभ्यासाला त्यांनी सुरुवात केली. म्हणून भारताच्या भविष्या विचार करता हाच धम्म देशाचे कल्याण करू शकेल अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. २८.१०.१९५४ च मुंबईच्या व्याख्यानातही हा मुद्दा बाबासाहेबांनी प्रकर्षाने मांडला. "बुद्ध धर्माच्या त्या अभ्यासाने म जास्त अभ्यास करावासा वाटला. त्या धर्माची पकड माझ्या मनावर कायमची आहे व माझी अशी ठ खात्री झाली आहे की जगाचं कल्याण फक्त बुद्ध धर्मच करू शकेल. हिंदू लोकांना आपलं राष्ट्र जगवाय असेल तर बुद्ध धर्मच स्वीकारला पाहिजे असं माझं नेहमीच सांगणं आहे." जगाने बुद्ध धम्माचा स्वीक केला पाहिजे त्याशिवाय भारत जातीमुक्त होऊ शकणार नाही. १९५३ ला वरळीच्या सभेत बोलता बाबासाहेब म्हणाले, "मी कांही एखादा भविष्यवादी नाही व पुढे काय होईल हे सांगू शकत नाही, प एक गोष्ट मात्र निश्चित सांगू शकतो की, बुद्धाचा धर्म या पृथ्वीतलावर पुन्हा अवतीर्ण होईल. तो कोणत मार्गाने येईल हे आज सांगता येत नाही." जगात पुन्हा बुद्ध तत्वांचा अंमल होईल असे बाबासाहेबां वाटते आहे. त्यांच्या मनात हे विचार येत होते त्याला आधार आहे. लोक बुद्धांच्या तत्वानेच वागत या देशातले न्यायालय बुद्धाच्या पंचशीलावर चालते. म्हणून चोरी-भ्रष्टाचाराला शिक्षा आहे. अनैतिकते शिक्षा आहे. हिंसेला शिक्षा आहे. खोटे बोलण्याला शिक्षा आहे. मादक द्रव्याचे सेवन करणाऱ्यांना शि आहे. भारताचे नवे संविधान लिहिताना बाबासाहेबांनी त्रिपिटकातील 'विनयपिटिकाच्या' पाचही खंडां विचार केला.

भगवान बुद्धांच्या जीवनाचा विचार केला तर तथागत बुद्ध ८० वर्षे जगले. पंचेचाळीस बुद्धधम्माच्या प्रचारार्थ ते पायी फिरले. हा फार मोठा त्याग त्यांनी केला. तथागत फार मोठे संशोधक हो

Sonpeth

नंतर बाराशे वर्षांपर्यंत संपूर्ण भारतात त्यांच्या विचारांवर देश चालत होता. बुद्ध विचारांचे राजे होते. त्यावेळी परकीयांची नजर सुद्धा या देशावर पडली नाही. या बाराशे वर्षाच्या काळात दोन लेण्या कोरण्यात आल्या, त्यापैकी पंधराशे लेण्या एकट्या महाराष्ट्रात आहेत. म्हणजे बुद्धिझमचे धित्व देशात महाराष्ट्र करत होता. या प्रदेशातील नाग लोकांनी हा धम्म वाढविला. म्हणून कालेंबो टाऊन हॉलमध्ये सहा जून १९५० ला बाबासाहेब अस्पृश्यांना एक अतिशय महत्त्वाचा संदेश . ते आपल्या भाषणात म्हणतात, "आता शेवटी एका अपरिहार्य निर्णयास मी येऊन पोहचलो आहे. र्णय हाच की, बौद्ध धर्माशिवाय अस्पृश्यांना दुसरा कोणताही मुक्तीचा मार्ग नाही. फक्त बौद्ध तच अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा चिरकालीन उपाय आहे. जर तुम्हास समतेचे तत्व हवे असेल आणि ातून मुक्तता करावयाची असेल तर बौद्धवादाशिवाय कोठेच दुसरा आश्रय नाही." हा विचार १९५६ अस्पृश्यांतील महारांनी ताबडतोब स्वीकारला. आंतरजातीय विवाहाचे प्रमाण त्यामुळे बौद्धांमध्ये ळे. हिंदुधर्मातील सोळा संस्कारांच्या, रूढी परंपरांच्या कचाट्यातून त्यांची मुक्तता झाली आणि म्हणून निष्कर्ष काढावा लागतो तो हा की, केवळ रिझर्वेशनमुळेच बौद्धांची प्रगती झाली असे नव्हे. ती तर बाजू आहेच; परंतु महारांनी शोषण करणारा धर्म नाकारला. धर्मव्यवस्था जी शोषण करते ते शोषण ावस्थेत असते; परंतु त्याची झळ बहुजन समाजालाही बसते. आज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला त्याचा ागडा धर्म कारणीभूत आहे. या कारणांचा शोध कुणीच घेत नाही. या ठिकाणी विषयांतर होईल म्हणून मुद्दा मी आटोपता घेतो. अस्पृश्यांतील इतर जाती, आदिवासी आता बौद्ध धम्माकडे वळत आहेत. फार मोठी जमेची बाजू आहे. वास्तविक बहुजन समाजाची माणसे ज्ञानी आहेत, कलावंत आहेत. णून प्राचीन काळात बौद्धधर्मीयांनीच या जगाला विद्यापीठ ही संकल्पना पहिल्यांदा दिली. बाबासाहेब .१२.१९५४ च्या देहू रोड येथे केलेल्या भाषणात म्हणतात, "पहिले विश्वविद्यालय बौद्धधर्मीय लोकांनी ापन केले. नालंदा विश्वविद्यालयात तेरा हजार विद्यार्थी व एक हजार अध्यापक होते. ब्राह्मणधर्म हा कांगी होता. अन्य कारणांमुळे मुसलमानांच्या तडाख्यातून त्याचा बचाव झाला." जग जागे होण्याच्या ाधी आपल्या देशात बौद्ध लोक जागृत हेते. नालंदा विद्यापीठाची पदवी परदेशात प्रतिष्ठेची मानली ात होती. हे ज्ञानवैभव या देशाला बौद्धविचारांमुळे प्राप्त झाले. या जगात विविध मतमतांतराचा खूप ोठा गलबला आहे; परंतु यामध्ये बौद्धांचा विचार प्रज्ञेचा आहे, शीलाचा आहे, करूणेचा आहे. दयेचा आहे, क्षमा करण्याचा आहे आणि शांतता, संयमाचा आहे. मानवतेचा, बंधुभावाचा आहे. स्वातंत्र्य, समता प्रस्थापित करणारा आहे. परकीय आक्रमकांनीसुद्धा या ठिकाणी बौद्ध धम्म स्वीकारला. शक राजा कनिष्काने 'तक्षशिला विद्यापीठाची निर्मिती केली.' बौद्धधम्माच्या विरोधकांनी मुसलमानाकरवी विश्वविद्यालयाची नासधूस करायला लावली. नालंदा विद्यापीठातील दोन लाख ग्रंथ जाळून टाकले. इस्लामांनी केले. त्यात एत्तदेशीय जातीयवादी, वर्णवादी मागे राहिले नाहीत. पुष्यमित्र शुंग आणि मिहीरकुल यांनी ही बौद्ध भिक्खुंची कत्तल केली. विहारांची नासधूस केली. बौद्ध तत्वज्ञान विकृत केले. मुसलमान आक्रमकांनी बौद्ध लोकांची कत्तल केली. काही जीव वाचवून चीन, तिबेट, जपान, ब्रह्मदेशात पळून गेले. जे राहिले त्यांना मुसलमान केले. ब्राह्मणी विचारधारा आणि इस्लामांनी बौद्ध धम्माचा पाडाव केला. इस्लामांना इथे राज्य करायचे होते आणि ब्राह्मणवाद्यांना इथे बौद्धांवर राज्य करायचे होते. हा भारताच्या इतिहासाला अमानुष्यतेचा कालखंड होय.

या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आम्हाला बौद्ध धम्म दिला. तो धम्म बाबासाहेबांच्या [illegible] अनुयायांनी एक कर्तव्य म्हणून अंगिकारला पाहिजे. आयुष्मान भैयासाहेब आंबेडकरांनी [illegible] प्रथा [illegible]. भैयासाहेब आंबेडकरांनी बौद्धांना [illegible] परिवर्तन [illegible]. त्याचे धम्माच्या [illegible] समाजाच्या [illegible] आहे.

आयुष्मान भैयासाहेब यशवंतराव आंबेडकरांनंतर बाबासाहेबांच्या [illegible] जगातून निघून गेले. समाज [illegible] धम्मापासून दूर जाताना दिसतो आहे. बाबासाहेबांच्या [illegible] प्रतिज्ञांचा विसर पडलेला आहे. सध्या 'दलित' ही संकल्पना [illegible] आणली. [illegible] की, बौद्ध लोक आपली ओळख 'दलित' अशी करून देत आहेत. [illegible] बौद्ध ही संकल्पना [illegible] पडत आहे. त्या पद्धतीच्या साहित्यचळवळीही उदयाला आल्या. राजकीय चळवळीत आणि सामाजिक चळवळीतही स्वतःची ओळख 'दलित' अशी करून देण्यात धन्यता [illegible] बौद्ध लोकांना लाज वाटत नाही. [illegible] तर अस्पृश्यांनी पँथर सुद्धा 'दलित' केली. ही फार हास्यास्पद गोष्ट आहे. आपण 'आंबेडकरवादी बौद्ध' आहोत हेच ते विसरले. दलित म्हणजे दबलेले, पिचलेले, [illegible] अशा लोकांना [illegible] अवहेलना करते. 'दलित' ही अभिमानाने मिरविण्यासाठी संज्ञा नाही. ती राज्यघटनाबाह्य संकल्पना आहे. पण छोट्या छोट्या भीतीपोटी, स्वार्थापोटी 'दलित' संकल्पना माथ्यावर मिरवितात हे चुकीचे आहे. ही चूक दुरुस्त करून घ्यावी हीच अपेक्षा आहे.

बौद्धधम्माचे अनुयायांनी रविवारी बौद्ध विहारात जावे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर [illegible] सांगतात; परंतु त्यांच्या या सूचनेकडे समाजातील कर्ते पुरुष, तरुण मंडळी दुर्लक्ष करीत आहेत. मग बौद्धविहारात कोण जाते? तर काही विधवा म्हाताऱ्या स्त्रिया आणि रिटायर्ड म्हातारे की ज्यांना आता कोणतेही काम होत नाही असे. ते दिवसभर जरी व्याख्याने, तत्त्वज्ञान ऐकत बसले तरीही त्याचा कुटुंब ते उपयोग करू शकत नाहीत अशी अवस्था आहे. बाबासाहेब रविवारीच का म्हणतात? तर रविवारी नोकरदारांना सुट्टी असते. त्या दिवशी सुशिक्षित माणसे इतर मंदिरात जाऊ नयेत, चर्चमध्ये जाऊ नयेत तर ते बौद्धविहारात जावेत ही अपेक्षा आहे; परंतु धर्मांतरानंतरही काही अस्पृश्यांची भटकंती थांबत नाही, ही मोठी खेदाची बाब आहे. जुन्या जळमट, मनुष्यमात्राला हानिकारक असलेल्या धर्मालाच पुन्हा अनुसरण्याचा प्रयत्न होतो आहे. हिंदू, ईस्लाम आणि ख्रिश्चनांच्या परंपरा पाळण्यात बौद्धांतील काही लोकांना मोठी हौस वाटत आहे ही चिंतेचीच बाब नव्हे काय?

आज विहारात जाऊन विचारविनिमय झाला पाहिजे. बौद्ध लेण्या नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. शासनालाही लेण्या लवकरात लवकर नष्ट व्हाव्यात असे वाटत आहे. बौद्ध भिक्खू शहरे सोडायला तयार नाहीत. जलदान विधी, नामकरण या पेचात पुन्हा समाजाला अडकविण्याचा भिक्खू प्रयत्न करत आहेत, हे खेदानेच नमूद करावे लागते. सम्राट अशोकाच्या भारत देशाला हिंदुराष्ट्र करण्याच्या तयारीत हिंदुबांधव एकजूट होत आहेत आणि आपण मात्र मानवतेचा समतेचा धम्म विसरत आहोत, हे योग्य आहे काय? धम्म परिषदांमधून भ्रष्ट नेत्यांना, इतरधर्मीयांना बोलावून धम्मविचार बुडविण्याचा प्रयत्न होत आहे. धम्मसंगितीमध्ये धम्मातील प्रदूषणे हटविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. त्याशिवाय भारत बौद्धमय कसा होईल?

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani